

ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСТА

Рецензія на монографію Овсіюк Оксани
Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр. – К., Дуліби, 2017. – 176 с.

В сучасній українській історіографії питання повсякдення, а особливо, повсякдення радянського часу, стало однієї із найпопулярніших тем. Щоденне життя громадян колишнього СРСР досліджується в багатьох дисертаціях, монографіях, наукових статтях. Загальна бібліографія з цього питання лише за десять останніх років, напевне, вже становить кілька сотень назв.

В радянський час, вивчення повсякдення робітників відбувалося в руслі прийнятного у ті роки політизованого концепту. Простий робітник багато працював, культурно відпочивав та постійно підвищував свої культурно-побутові запити, в усякому разі, саме так виглядало життя городянина згідно радянської історіографії. Вчені, віддаючи данину соціологічним підходам, постійно жонгливали різноманітними даними з масових статистичних джерел, звітів партійних органів, передовиць у пресі. Такі дослідження були переобтяжені цифрами, схемами, таблицями, які тільки мали підтвердити висновки, що вже були відомі заздалегідь. З поваленням комуністичної диктатури, структура історичних досліджень суттєво змінилася. Тепер більшість істориків оперують документами, що розкривають непросту побутову атмосферу радянської дійсності – постійні дефіцити, скарги незадоволених споживачів та мешканців, перманентні конфлікти навколо відверто кучих ресурсів. На основі цієї джерельної бази виникала зовсім обернена картина, в якій вже не було місця щасливому та заможному життю «радянського трудівника». Радянське повсякдення в інтерпретації українських істориків 1990-х років стало похмурим та безрадісним, бідним та голодним, а отже формувалася думка, що радянська людина, априорі, не може бути щасливою. В працях молодшого покоління українських істориків, зокрема, в монографіях Р. Любавського, О. Овсіюк та інших, ми бачимо свідому відмову від оціночного підходу, їхні роботи більше тяжіють до використання історико-антропологічного методу, що свідчить про серйозну еволюцію та розвиток вітчизняної науки.

В монографії Оксани Овсіюк розглянуто повсякдення киян в найбільш драматичний час української історії ХХ ст. – період Другої світової війни. Насамперед, цілком позитивно маємо оцінити ретельний відбір джерельної бази. В монографії використано усні свідчення людей, які пережили окупацію та чиє дитинство й молодість припали на важкі воєнні роки. Використання методів усної історії в дослідженнях такого типу є не просто бажаним, а обов'язковим, враховуючи специфіку інформації, що міститься в офіційних документах.

Цілком логічною виглядає і структура цієї праці. Перший і найбільший розділ присвячений житловій проблемі в Києві в 1943–1945 роках. Мабуть немає такої іншої сфери як житло, в якій би повсякдення людини відображалася настільки рельєфно та повно. Більша частина життя людини проходить саме в межах домоволодінь. Помешкання стає не просто затишним простором, де люди можуть задовольнити свої нагальні біологічні потреби, а своєрідним центром цілого світу складних процесів та протиріч. Власне, квартира стала моделлю, символом самого сімейного життя, її мікрокосмосом. Для радянських людей житло часто було найбільшою цінністю, найбільшим скарбом. Нав'язана владою ідеологія заперечувала приватну власність та індивідуалізм, але в житловому просторі зберігалася, часто ілюзорна, але приватність, можливість побути на самоті за межами політичного контролю. І хоча не варто переоцінювати вплив радянської пропаганди на широкі маси, людина в умовах тоталітаризму відчувала постійну присутність чогось штучного, галасливого, що постійно створювало дратівливу атмосферу. Насправді, як ми бачимо з першого розділу монографії О. Овсіюк, простір в якому відбуваються найважливіші події, розгортаються найдраматичніші історії це невелика кімнатка в комунальній квартирі чи маленький будиночок на околиці.

Оксана Овсіюк відмовилася від пошуків середнього показника житлових умов і відверто вказує на заідеологізованість та безперспективність такого підходу. Кількість метрів, що припадала на одну людину не розкриває проблеми, а лише заспокоює дослідника та читача, тому ав-

торка обрала інший шлях. Вона описує, насамперед, зусилля киян які потрібно було докласти, щоб повернути та зберегти житло. І тут ми вперше зустрічаємо варіативність стратегій виживання, які можна охарактеризувати як булгаківське «квартирне питання». Термін «забезпечення житлом», який використовували раніше в українській історіографії, варто було б замінити на «боротьба за житло». Саме цю перманентну боротьбу і змальовує Оксана Овсіюк у першому розділі монографії. Ця картинка дає можливість переконатися, що радянська людина не була пасивним споживачем, оскільки усі блага обіцяні партією ще треба було вибороти. В боротьбі за «житловий простір», людині доводилося використовувати різні стратегії – демонструвати свою лояльність, потрібність, виключність. В цьому вбачаємо відмінність від попереднього періоду, адже в 1920–1930-х роках достатньо було лише підтвердити своє «пролетарське походження», а в 1940-х роках ця тактика вже була неактуальною. Заслуги перед суспільством та партією, реальні та вдавані, для радянського соціуму перетворилися на своєрідний фетиш. Усі вони не тільки підтверджували лояльність, але й давали можливість долучитися до розподілу ресурсів – зайвих метрів житла, пайків тощо. Звичка колекціонувати різні нагороди, звання, грамоти тощо перекочувала і в незалежну Україну, продовжуючи існувати тепер у формі карикатури.

Дуже цікавим є параграф 2.3. «Умови проживання» в якому авторка подає структуру побуту городян в цей складний час. Якщо раніше історики, аналізуючи повсякдення городян, щоб справити враження на читача, оперували загальними даними – кіловатами виробленої електроенергії, тонами води, кілометрами забрукованих вулиць тощо, то Оксана Овсіюк вказує на ліміти, якими в реальності могли користуватися пересічні мешканці Києва. Виявляється, що місячна норма води та електрики на одне помешкання була зовсім мізерною. Наприклад, одну родину припадало менше 10 кВт. електричної енергії на місяць. Для того щоб зрозуміти скільки це, треба уявити невелике, погано освітлене денним світлом помешкання із блимаючою, тьмяною лампою, що вмикається не більше ніж 3 години на добу. Ми бачимо, що той рівень комунальних послуг якими могло забезпечувати місто своїх мешканців не міг вплинути на спосіб життя людей. Враховуючи тотальну занятість жінок на виробництві, відсутність комунальних вигод, руйнування комунального господарства внаслідок війни, побутове життя людей можна було б описати як постійну боротьбу за виживання.

Одночасно, в роботі також розкриваються й маловідомі сторінки радянського повсякдення – махінації із розподілом житла. Безконтрольність житлових органів та тотальний дефіцит, породжували нелегальний ринок квартир, сприяли поширенню корупції. Також ми бачимо, що партійна номенклатура та привілейовані верстви радянського суспільства вирішували свої житлові проблеми за рахунок дефіцитних «квадратних метрів», які просто відбирали у простих городян.

Важливим є розділ, що присвячений аналізу проблеми забезпечення продуктами харчування, в якому розглядаються різні форми торгівлі та система громадського харчування, що в умовах тотального дефіциту часто заміняла нужденне домашнє господарство киян. Система розподілу продуктів в СРСР мала на меті не тільки задовольнити усіх громадян рівним однаковим набором найнеобхідніших предметів, але й мати під рукою універсальний механізм виховання «слухняних» громадян. Лояльність радянського громадянина, змученого голодом, війною та репресіями, можна було купити за шматок хліба та ковбаси. Як ми бачимо з праці Оксани Овсіюк, уся система забезпечення киян продуктами мала десятки рівнів – від найзлиденішого існування, до цілком заможного з дорогими винами, коньяками та тортами до свят.

Окремо варто згадати різноманітні стратегії виживання, які мешканці розореного Києва були змушені використовувати, щоб отримати найнеобхідніше. В монографії відображено співіснування державної, кооперативної та приватної торгівлі, які в той час існували паралельно. Авторка наводить данні, що свідчать про важливу роль приватної торгівлі у забезпеченні киян продуктами. Продуктів отриманих тільки за картками просто не вистачало навіть для виживання і, відповідно, громадяни були змушені вдаватися до складних махінацій, міняючи одяг, послуги, товари та паливо. Попит на товари був шалений, а от грошей у людей не було. В цих умовах на базарах обмінювали все, що тільки було можна обміняти. Обмін, який ніким та нічим не регламентувався, був ризикованим викликом для людей, що не володіли відповідним комерційним досвідом. Потрібно було бути максимально уважним, реалізуючи товари, особливо тим громадянам, що ніколи не займалися жодним бізнесом. Цей аспект є дуже цікавим і зовсім невивчений в українській історіографії. Радянська економічна модель будувалася на основі тотального одержавлення усіх економічних відносин, але виявилось, що в кризових умовах городяни досить швидко пристосовувалися до правил вільного ринку. Кияни в той час

постійно мусили опанувувати ази ринкової торгівлі, оскільки це було необхідною умовою виживання. Однак, на нашу думку, варто було б більш детально зупинитися на ролі «товкучки» в повсякденні городян воєнного часу. Також потрібно було б вказати на С. 101–102, що перші комерційні магазини, насправді, не були комерційними, а державними, просто в них держава відпускала дефіцитні товари за ринковими, «комерційними» цінами.

Важливим є і розділ в якому розглядається забезпечення городян товарами та послугами. Звичайно, в поруйнованому місті відчувався дефіцит промислових товарів, але одночасно влав і попит, оскільки після купівлі продуктів коштів на промислові товари просто не вистачало. Однак, рівень життя громадян був достатньо різний. Велика кількість спецмагазинів, відділів та закритих розподільників надавала радянській еліті можливість повністю задовольнити свої потреби. Люди які проявляли лояльність до влади, отримували шанс на підвищення, що давало доступ до зовсім іншого рівню розподілу товарів. В умовах тотальної бідності, навіть маленький крок по соціальній драбині давав можливість відчутти велику матеріальну різницю, у порівнянні з тими, хто був позбавлений часто найнеобхідніших речей.

Таким чином, «радянська людина» не була зовсім пасивною та відстороненою від процесу задоволення своїх власних потреб. Перекладаючи відповідальність за ситуацію в країні виключно на владу, людина не відсторонилася від обов'язку самостійно боротися за задоволення своїх щоденних потреб. Навпаки, навіть в умовах жорсткої планової економіки, державного виробництва та контролю, людям потрібно було торувати нові шляхи, розробляти нові стратегії виживання, вміло балансувати на грані криміналу. Цей, навіть побіжний погляд на повсякдення городян в екстремальних умовах, тільки підтверджує думку, що історія радянської доби, як окремої форми тоталітарного устрою ще не вичерпана та потребує нових підходів та методів у дослідженні цього феномену ХХ ст.

Отже, рецензована монографія Оксани Овсіук «Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр.» Оксани Овсіук дійсно є актуальним науковим дослідженням, яке має важливе значення для сучасного розуміння «феномену радянськості». У цій праці, молода дослідниця уникає тих типових помилок, що їх припускають історики, які декларують у своїх працях вивчення історії повсякдення. Особливо приємно, що за останні роки таких праць вже є декілька. Таким чином, можна констатувати, що українська наука поступово інкорпорується до загальноєвропейського простору, розвиваючись у напрямку до поширення історико-антропологічних підходів у розумінні історії.